

زمینه تاریخی تفاسیر قرون ۵ و ۶ هجری

در قرون ۵ و ۶ هجری، تفاسیر برجسته‌ای در میان شیعیان و اهل سنت نوشته شد که بررسی تاریخ این قرون نشان می‌دهد این تفاسیر بر کدام بستر نگارش یافته است.



در قرون ۵ و ۶ هجری، تفاسیر برجسته‌ای در میان شیعیان و اهل سنت نوشته شد که بررسی تاریخ این قرون نشان می‌دهد این تفاسیر بر کدام بستر نگارش یافته است.

تفسیر «الامالی» سیدمرتضی، «حقایق التأویل فی متشابه التنزیل» سیدرضی، «التبیان» شیخ طوسی، تفسیر کبیر امام فخررازی از جمله تفاسیر برجسته در قرن 5 و 6 هجری قمری است. این تفاسیر توسط مذاهب مختلف در جهان اسلام ایجاد شده است و به نظر می‌رسد یکی از ریشه‌های تاریخی قوام و شکل‌گیری مذاهب را بتوان در چنین تفاسیری یافت. این نوشتار تلاش می‌کند هر چند به اجمال، تاریخ این دوره و تفاسیر آن را مرور کند.

سایه جنگ‌های صلیبی، سلاجقه و خوارزمشاهیان قرن پنجم و ششم هجری قمری دوران جنگ‌های صلیبی است. در این دوران رابطه جهان اسلام با جهان غرب افزایش یافت. «بسیاری از ویژگی‌های جهان اسلام همچون دین و فرهنگ اسلامی به مناطق روم و بیزانس نفوذ کرده و بالعکس بسیاری از ویژگی‌های جهان مسیحیت نیز به داخل اسلام نفوذ می‌کند» (پاکتچی، تاریخ تفسیر قرآن کریم، 139، 1392). در این دوره نواحی مرزی در جهان اسلام نسبت به مرکز جهان اسلام، رابطه نزدیکی به فرهنگ مسیحی دارند، برای مثال ارمنیان که در چهار قرن اولیه اسلامی کاملاً جذب شده بودند در قرن 5 و 6 رابطه نزدیک فرهنگی با غرب می‌یابند.

«به تدریج این وضعیت در دیگر حوزه‌های میانی نیز به وجود می‌آید و مناطقی در حوزه دریای سیاه، بخش‌هایی در مصر، شمال آفریقا و اندلس، در آسیای صغیر-ترکیه امروزی- و قسمت وسیعی از فققاز، رفتارهای دوگانه از خود نشان می‌دهند، یعنی نه آن‌گونه که باید، مسیحی هستند و نه آن‌گونه که باید، مسلمان هستند». (همان، 140) در غرب نیز شاهد چنین وضعیت هستیم و در مناطق مسیحی‌نشین مانند مادرید و لیسبون تأثیر فرهنگ اسلامی را می‌بینیم.

در خلال قرن پنجم و ششم جنگ‌های صلیبی موجب می‌شود تا فرق اسلامی که بسیار زیاد بودند و به صورت مستقل از هم به فعالیت می‌پرداختند، هم‌گرا تر شوند. همین مساله موجب شد تا در اولین موج جنگ‌های صلیبی مسلمانان شکست بخورند، اما وجود دشمن مشترک باعث شد تا مسلمانان متحد شوند.

در قرن پنجم غزنویان و به صورت گسترده‌تر سلجوقیان بر ایران حکومت کردند. این دو حکومت گرایش‌های سنی داشتند. در همین دوره بود که غزالی آثار برجسته خود را نوشت که به آثاری مهم در اندیشه سنی بدل گردید. «احیا علوم الدین» و «المنقذ من الضلال» دو اثر برجسته غزالی بود که از ماوراءالنهر تا آندلس شناخته شده بود. «در میان شیعه نیز کتاب احیاء علوم‌الدین بسیار مورد توجه قرار می‌گیرد و حواشی متعددی بر این کتاب نوشته می‌شود...» (همان، 147).

همچنین در این دوره و در ایران در سایه حکومت سلجوقیان و خوارزمشاهیان ثباتی نسبی حاکم بود و از اوایل قرن ششم خوارزمشاهیان حکومت خود را از شمال غرب ایران به کل آن تسری داده و میراث‌داران سلجوقیان شدند. از اندیشمندان برجسته دوران سلجوقی می‌توان به امام فخررازی، امام محمد غزالی، ابوالفرج بن جوزی، شیخ شهاب‌الدین سهروردی، امام الحرمین جوینی اشاره کرد.

اگر سلجوقیان به حمایت از اهل سنت می‌پرداختند، خوارزمشاهیان با شیعیان همراهی کردند و حمایت از معتزله و شیعه، فرصت تاریخی و بستر مناسبی برای مکتب اعتزال و علویان در خوارزم خاصه برای نفوذ آنان در ساختار قدرت و مناصب اداری و تشکیلات دیوانی یادگار ایشان بود.

تفاسیر قرن پنجم و ششم

از سویی دیگر، قرن پنجم نیز عصر ترجمه و شکوفایی دانش‌های مختلف و رویارویی مذاهب اسلامی در جهان اسلام است. در این دوره تفاسیر مهمی در عالم شیعی و سنی صورت گرفت. در جهان تشیع، تفسیر «الامالی» به وسیله سیدمرتضی نگاشته شد. ایشان در این کتاب به تفسیر آیات متشابه و مشکل و نیز تبیین احادیث دشوار پرداخت. سید مرتضی متکلم، ادیب، فقیه و محدث برجسته امامیه بود.

دیگر تفسیر شیعی، التبیان شیخ طوسی بود که نخستین تفسیر اجتهادی و جامع شیعه و از جمله مهم‌ترین تفاسیر شیعی در این قرن به حساب می‌آید. تفسیر «حقایق التأویل فی متشابه التنزیل» توسط سیدرضی و تفسیر «القرآن الکریم» تالیف ابوالفتح الناصر بن حسین بن محمد معروف به ابوالفتح دیلمی از امامان زیدیه نیز در این قرن نوشته شد.

در میان اهل سنت «تفسیر سور آبادی» تالیف ابوبکر عتیق بن محمد الهروی سورآبادی، به زبان فارسی در این قرن نوشته شد. سورآبادی از معاصران سلطان آلبارسلان سلجوقی و شافعی بود، وی قرآن را تحت اللفظی ترجمه کرده و بیشتر از نظر ادبی

معروف است.

لیست تفاسیر نگاشته شده در قرن ششم حکایت از بالندگی و پیشرفت دانش تفسیر در این دوران دارد. در قرن ششم هجری بزرگ‌ترین تفاسیر اهل سنت نوشته شد که یکی از آن‌ها را می‌توان «تفسیر کبیر» یا «مفاتیح الغیب» نوشته امام فخر رازی خواند، این تفسیر جنبه کلامی و فلسفی دارد و در 8 جلد به تفسیر کل قرآن پرداخته است.

یکی دیگر از تفاسیر مهم تاریخ اسلام متعلق به زمخشری به نام تفسیر «کشاف» است. نویسنده کشاف معتزلی بود، وی آیه به آیه به تفسیر کل قرآن پرداخته است. زمخشری در این تفسیر چهار جلدی به ذکر خصوصیات، صرفی، نحوی، معانی، بیان، قرائت و شأن نزول هر کدام از آیات پرداخته است.

در این قرن و در میان شیعیان نیز تفاسیر برجسته‌ای چون «مجمع البیان» طبرسی، «متشابه القرآن ابن شهر آشوب»، «روض الجنان و روح الجنان» ابوالفتح رازی و «فقه القرآن» راوندی نگاشته شد. دلیل پدید آمدن تفاسیر برجسته شیعی در کنار دیگر کتب موثر را آرامش نسبی جوامع شیعی دانسته‌اند.

میثم قهوه‌چیان